

2. Conclusión

Comparando el Censo de población de la ciudad de Inca del año 1900 con el del año 1872, en los oficios se nota un descenso de los alfareros y sobre todo de los tejedores, y un aumento considerable de los zapateros. En el padrón del año 1872 había 110 zapateros, pasando a 168 el año 1900.

En los últimos años del siglo XIX y los primeros del siglo XX se desarrolla a gran ritmo la fabricación de calzado. Los maestros zapateros que trabajan en sus domicilios con uno o dos aprendices, montan talleres con varios obreros y la producción de calzado está más organizada aumentando considerablemente a pesar de que en el siglo XIX todavía no se había mecanizado, esta fase se produciría en el año 1914, absorbiendo mano de obra de otros oficios.

La ciudad de Inca empezaba una era de progreso con la industria del calzado, que conllevaría un estado de bienestar, hasta los años 60 y 70 del siglo XX.

Fuentes:

Archivo Histórico Municipal de Inca. AHMI, govern V. 3. 1. estadística 857 pro. Programa Dijous Bo 2002.

Agradecimientos:

Gabriel Pieras Salom

Des Mercantil a la vida d'ultramar. Migracions a l'Inca de postguerra

XIII JORNADES D'ESTUDIS LOCALS

Álvaro Sanz Gómez i Joan Estrany Bertos

Universitat de les Illes Balears. Departament de Ciències de la Terra

Resum

les variacions dels saldos migratoris que presenta el municipi d'Inca s'han sostingut amb valors positius gairebé durant tot el segle XX, i cal remarcar l'atracció que genera la ciutat com a capçalera comarcal i centre de desenvolupament industrial. No obstant això, durant la primera dècada posterior a la Guerra Civil (1940-1950) es dona una inflexió en els balanços migratoris, i és superior el nombre d'emigrants al d'immigrants enregistrats. Aquesta emigració –en molts casos forçada per les necessitats econòmiques i amb destins a ultramar– encara presenta valors considerables en la dècada següent (1950-1960), quan els processos de reactivació industrial comencen a atreure inversions econòmiques i població. Per tal d'aprofundir en el coneixement d'aquest fenomen, s'ha realitzat una anàlisi de les darreres onades d'emigració cap a Amèrica esdevingudes a Inca durant les dècades de 1950 i 1960, atenent al context socioeconòmic en què es produïren.

1. Introducció

l'abundant investigació científica de les dinàmiques poblacionals a les societats contemporànies demostra la pèrdua de rellevància dels factors associats al creixement natural –especialment en el que s'ha definit com a Segona Transició Demogràfica–¹ i la creixent importància dels moviments migratoris com a veritables dinamitzadors de l'evolució demogràfica i el desenvolupament urbà, sobretot des del segle XIX i, de manera estesa, a partir del darrer quart del segle XX, amb l'acceleració dels processos associats a la globalització econòmica i social. Emperò, la relació directa entre les dinàmiques de creixement i els balanços migratoris de la ciutat globalitzada no neixen a les acaballes del segle passat amb l'expansió de les tecnologies de la informació i la comunicació. Més aviat la relació que es pugui traçar entre migració i creixement a les ciutats sustenta, *per se*, la pròpia idea de globalització. Partint d'aquesta premissa, és viable afirmar que

¹ Ariès, 1980; Van de Kaa, 2003; Lesthaeghe i Surkyn, 2004.

la globalització, en els seus fonaments, evoluciona de manera paral·lela al desenvolupament i expansió dels moviments migratoris, i assoleix especial importància amb l'expansió del transport privat, un cop acabada la II Guerra Mundial.

Tot i que la “segona guerra mundial espanyola”² va concloure després de tres anys d'enfrontament fratricida, no va ser fins al decenni de 1950, 11 anys després de la fi de la Guerra Civil – quan, acabada la II Guerra Mundial, la conjuntura internacional fou més favorable–, que es va iniciar, de manera progressiva i irregular, la reconstrucció de la realitat d'Espanya, arreu del seu territori. En aquest sentit, Mallorca no sols no en quedà al marge, sinó que rebé l'empenta de la reconstrucció, de manera avançada i a un ritme superior al desenvolupat a la resta de l'Estat, tot fonamentant-se en les característiques especials de la seva economia.

Un cas més concret i que mereix una major atenció pels factors històrics que han influït en el seu creixement –un tant diferents als que es donaren a Mallorca com a context geogràfic adjacent– és el de la ciutat d'Inca. Atesa la importància general dels moviments migratoris en l'evolució del creixement poblacional a les ciutats occidentals, aquests, en el cas particular d'Inca, s'han de remarcar com a factor clau per entendre la seva evolució demogràfica durant tot el segle xx. D'aquesta forma, durant la centúria esmentada, els períodes amb saldos positius han estat més nombrosos i duradors que les etapes amb balanços migratoris negatius. Encara així, les etapes en què les emigracions superaren les immigracions tingueren un efecte molt notable sobre els canvis ocorreguts en l'estructura econòmica del municipi. En aquest sentit, el període posterior a l'acabament de la Guerra Civil fou determinat per una clara inflexió negativa en l'evolució migratòria. La seva dinàmica i l'anàlisi de les seves causes són el principal objecte d'estudi d'aquest treball, tot analitzant la situació socioeconòmica d'aquesta etapa a Inca.

2. Mètodes

Amb la intenció de conèixer de prop el context socioeconòmic que emmarca els moviments migratoris que afectaren la ciutat d'Inca durant la Postguerra, es proposa un estudi més acurat de la realitat enregistrada i viscuda durant el període 1950-1970 caracteritzant, des d'un punt de vista sociodemogràfic, les darreres onades d'emigració cap a Amèrica del Sud esdevingudes a Inca.

Per assolir aquesta fita es plantejà un mètode d'anàlisi que integrés variables quantitatives i qualitatives sobre el fenomen i el seu context, amb la intenció de compondre un escenari més ajustat a la perspectiva humana de les motivacions i valoracions que la societat inquera de l'època podia expressar i, malauradament, no sempre recollides per les estadístiques. Pel que fa a les variables quantitatives, s'han utilitzat diferents fonts estadístiques (*e. g.*, demogràfiques, d'activitat econòmica i migracions) fonamentades en els censos de població de 1950, 1960 i 1970, entre d'altres, així com en les sèries històriques de població, ambdues fonts publicades per l'Instituto Nacional de Estadística. A més, s'empraren altres fonts quantitatives indirectes a partir d'estudis de temàtica anàloga (*i. e.*, Barceló, 1969; Quintana, 1979; Manera i Petrus, 1991).³ Finalment, les variables qualitatives s'obtingueren d'entrevistes estructurades,

2 La Guerra Civil Espanyola (1936-1939), pel seu abast internacional, ha estat interpretada per nombrosos autors com un assaig en viu del conflicte que enfrontaria, durant la II Guerra Mundial (1939-1945), els règims totalitaristes contra les forces aliades dels estats democràtics. Tant el suport aeri de la Luftwaffe alemanya –conformant la Legión Cóndor– i de l'Aviazione Legionaria a favor de l'exèrcit franquista, o de les diferents aportacions internacionals a la FARE (Fuerzas Aéreas de la República Española) –sobretot amb els avions *Polikarpov* de la *Voyenno-vozdušnye sily* (força aèria soviètica)–, així com la nombrosa presència de les Brigades Internacionals donant suport a l'Exèrcit Popular de la República, són un clar exemple d'aquesta internacionalització i del paral·lisme establert entre ambdós conflictes.

3 Tant el treball del Dr. Bartomeu Barceló, “Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares”, com el del Dr. Alberto Quintana, “El sistema urbano de Mallorca”, o el coordinat conjuntament pel Dr. Carles Manera i

realitzades al 1998 a cinc individus de la cohort d'emigrants inquers que partiren durant la dècada de 1950 per retornar a Mallorca algunes dècades més tard.

3. La situació econòmica a Inca entre 1950 i 1970

parlar de l'evolució de l'economia d'Inca i contextualitzar els processos migratoris de l'època de Postguerra és referir-se ineludiblement al desenvolupament industrial i, pròpiament, a la fabricació de sabates i béns derivats de la pell i el cuir. Fins als anys 30 del segle xx, l'activitat sabatera i del cuir a Inca i voltants havia presentat valors de producció i ocupació elevats, encara que quelcom inferiors en termes absoluts als de Palma –capçalera productiva del sector durant el segle XIX i en situació d'estancament durant les primeres dècades del segle xx per la pèrdua del mercat colonial, al qual es trobava fortament vinculat– i, en termes absoluts i també relatius, respecte als de Lluçmajor, localitat en què el sector es trobava en forta expansió per mor de l'augment de la demanda nacional i, sobretot, internacional de productes de baix cost per remetre als fronts de batalla de la I Guerra Mundial.⁴

A partir de llavors, en un context de crisi en el conjunt de l'economia mallorquina,⁵ es produeix una forta expansió en el sector del cuir i del calçat, especialment a Inca i els municipis del voltant, deguda als canvis en les relacions laborals d'una activitat enllà poc mecanitzada, que aprofita la presència de treballadors i, sobretot, treballadores per intensificar la producció a través del treball domiciliari.⁶ En aquest fet es pot afegir l'empenta definitiva que suposa l'esclat de la Guerra Civil i la creació al 1937 de la Delegación Especial para Baleares de la Junta Técnica del Estado. La funció interventora i orientadora en la producció econòmica illenca va afavorir el desenvolupament industrial en els sectors de producció estratègics per a les necessitats de l'Exèrcit Nacional: bàsicament, teixits, cuirs i calçat. Les demandes generades per la Guerra Civil feren que la producció augmentés geomètricament des de 1937 fins a 1939, i s'hi duplicaren els beneficis per vendes, amb un reflex en la contractació laboral (figura 1).⁷

la Dra. Joana M. Petrus, “Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca”, han estat d'importància cabdal per al present treball ja que aportaren dades sobre la situació demogràfica del municipi i del conjunt de l'illa, així com del context econòmic i social del moment analitzat.

4 Manera i Petrus, 1991; Bibiloni i Pons, 2001.

5 Manera i Petrus, 2001. Durant la dècada de 1930, fins als inicis de la Guerra Civil, “...la paralització d'iniciatives per a la creació de noves empreses (...), de les indústries i dels comerços per a desenvolupar llurs activitats”, són la tònica general d'aquest període. Destaquen, com a causes més importants, “...la disminució del comerç de cabotatge, un cert bloqueig de l'activitat bancària financera i, principalment, els problemes de l'atur i de l'aprovisionament de les matèries primeres”.

6 Bibiloni i Pons, 2001.

7 De les 30.000 pessetes que s'obtingueren de les exportacions de sabates durant l'any 1937, fabricades pels 4.200 treballadors, aproximadament, que estaven ocupats en el sector del calçat, es passà a obtenir un benefici de 66.000 pessetes a l'any 1939 i una força laboral de 7.600 treballadors sabaters a tot Mallorca.

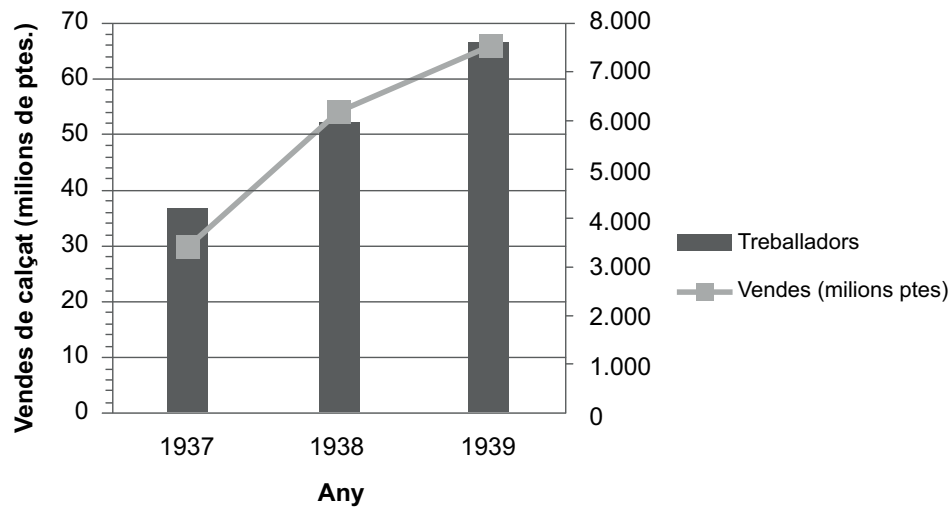

Figura 1. Creixement del nombre de treballadors i les vendes en el sector del calçat durant el transcurs de la Guerra Civil. Font: Manera i Petrus, 1991

Si la fi de la Guerra Civil va encetar un període d'hermetisme polític, no gaire diferents varen ser les conseqüències que tingué sobre l'economia de Mallorca i, especialment, d'aquells municipis clarament dependents de la conjuntura exterior, com Inca. L'estancament econòmic que succeeix al període de bonança conjuntural que suposaren els tres anys de guerra⁸ gairebé es perllongà fins a les acaballes de la dècada de 1940. Aquesta etapa és hereva del context depressiu en què es trobava l'economia de l'illa abans de l'esclat bèl·lic, tot i que, en el cas d'Inca, els efectes d'aquest no eren tan clars, a causa de la ràpida adaptació del seu creixent sector industrial a les necessitats productives i condicions existents durant la dècada de 1930. Per això, amb la interrupció dels fluxos econòmics activats durant la Guerra Civil, s'encetà un període marcat per l'augment de la inflació, la contracció del comerç exterior, tant de matèries primeres com de béns de consum –afavorint el desenvolupament del mercat negre o estraperlo–, i el consegüent augment de la inactivitat productiva i laboral.

En aquest cas, i de manera especial, el desenvolupament industrial d'Inca es va veure molt afectat pel tall o degradació sobtats en la major part de les connexions, tant en el subministrament energètic primari i transformat, com en els fluxos comercials que mantenia amb els centres proveïdors de matèries primeres i amb els mercats de destí dels seus productes.⁹ La crisi econòmica dels primers anys de la dècada de 1940 afectà sobretot el sector del cuir i del calçat a causa de la disminució de la demanda (minva de les necessitats de l'exèrcit, com ja s'ha explicat), el desmembrament dels canals de distribució i, sobretot, la dificultat per importar les matèries primeres bàsiques per a la seva fabricació (sola i pell). Aquest fet comportà una davallada en les retribucions salarials i un augment en l'atur.¹⁰ El tancament de fàbriques de pell i calçat, l'acomiadament de treballadors i les emigracions fugint de la fam marcaren aquests primers

anys de la Postguerra. Amb un efecte directe sobre les llars, amb la caiguda dels ingressos, la reducció del consum privat i la clara minva en la qualitat de vida, les alternatives de subsistència o millora de les condicions de vida passaven pel retorn al camp i les feines agrícoles o la partida cap a un exterior més pròsper, si els estalvis ho permetien. La primera de les alternatives es veié reflectida en un augment a escala insular del nombre de treballadors ocupats en el sector primari, que passaren d'un 40 % a representar més de la meitat de la població activa a l'any 1940, i aquesta proporció s'incrementà durant tot el quinquenni. Els contingents de població aturada provinent de tallers i fàbriques tancades trobaren refugi en un camp que, sotmès a una sobtada sobreexplotació, generava uns excedents que, malauradament, no tenien el seu reflex en la productivitat ni en els salaris.¹¹

No obstant això, a partir del lustre següent, la situació començà a fer un gir. Amb l'acabament de la II Guerra Mundial, tot i que, des del vessant polític, la perspectiva no era gens afavoridora,¹² es donen un seguit de condicions que propicien un incipient oberturisme de les relacions econòmiques amb l'exterior i una certa reactivació dels sectors més dependents de la conjuntura internacional. Els factors que provoquen aquest canvi, però, tenen la seva gènesi en la relació de productivitat agrícola i demanda interior. L'efecte alleugeridor que les emigracions tingueren sobre la pressió de la demanda interna, amb relació als aliments produïts pel camp mallorquí, coincidint amb unes campanyes de millora en la producció de béns conreats, generà uns excedents que es destinaren a les exportacions, i es féu positiu el saldo de la balança comercial, ja a l'any 1947. Conseqüentment es començaren a donar reduccions en les taxes d'atur, mentre que la congestió ocupacional del sector primari s'anava dissipant, i es derivà part de la força laboral a un sector secundari que feia passes cap a la normalització de la seva activitat i, sobretot, cap al sector terciari, la seva productivitat generava majors ingressos i salaris.¹³ Quelcom diferent era la situació a Inca. Després del període d'estancament econòmic i de crisi en el sector secundari que havia suposat la dècada de 1940, a partir de 1950 es donava una reactivació industrial que tenia el seu reflex en l'especialització econòmica, amb un augment continuat de la productivitat (mecanització i fordisme), de les contractacions d'operaris i de la feina domiciliària. D'aquesta forma, Inca, juntament amb altres municipis de la comarca del Raiguer, passà a ser un dels principals centres industrials de Mallorca i un dels principals productors del sector del calçat i del cuir. A l'any 1950 l'ocupació del sector industrial acumulava major nombre de treballadors que qualsevol altre sector i qualsevol altre dels nuclis urbans més importants de l'illa, superava el 54 % del total de la població activa resident al municipi.¹⁴ Aquesta forta especialització industrial vingué encapçalada per la branca d'activitats productives de pell, cuir i calçat, veritables motors econòmics de la capital del Raiguer, arrossegant l'expansió de les arts gràfiques com a activitat associada al comerç de sabates i productes de pell, i el desenvolupament de la construcció com a resposta al creixement demogràfic que experimentà la ciutat durant les següents dècades. Així mateix, a partir de la dècada de 1950, a part del secundari, despuntava un sector terciari molt dinàmic propiciat per l'auge del petit comerç.

8 Durant la Guerra, les necessitats d'equipament en els fronts havien afavorit el desenvolupament de la indústria armamentística i de béns i estris militars, així com la producció d'aliments per proveir els soldats.

9 La situació de ruïna econòmica en què es trobava gran part del país, juntament amb l'enorme deute contret per fer front als costos de la Guerra Civil, va impedir que la indústria espanyola, en general, pogués aprofitar l'avantatge estratègic que suposava el paper de neutralitat en el transcurs de la II Guerra Mundial, per poder produir i comerciar amb els països bel·ligerants.

10 Manera i Petrus, 1991.

11 *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, v. IX, pàg. 220.

12 *Ibidem*, pàg. 221. L'any 1945, l'ONU acordà una resolució de condemna del règim espanyol, que implicà la retirada dels ambaixadors dels països occidentals a l'any següent i l'aïllament polític i econòmic d'Espanya.

13 Manera i Petrus, 1991. Si l'activitat industrial a gran part de Mallorca es va veure reactivada, fou gràcies al motor de la construcció associada a una incipient activitat turística que floria a algunes zones costaneres. En la indústria, els sectors transformadors de materials de construcció foren els que experimentaren un major creixement.

14 Cens de 1950. Dades sobre distribució de la població activa a Balears, Palma, Inca i Manacor per grups professionals.

Pel conjunt de Mallorca, s'encetà una època en què la bonança econòmica del sector terciari a les seves ciutats capdavanteres i la importància que començava a assolir el turisme generaven excedents que tindrien un efecte esmoreïdor en els períodes de cert estancament. Amb la normalització en les relacions internacionals d'Espanya,¹⁵ l'economia mallorquina es va anar configurant a partir de l'expansió del turisme i d'aquells sectors que podien afavorir-ne el desenvolupament, complementant el de l'activitat turística. La tendència des de 1950 fins a la crisi dels 1970 es va veure marcada pel creixement del sector turístic i la influència d'aquest sobre la resta de sectors econòmics; tant en la fabricació de béns i producció de serveis destinats al turisme com en la construcció de complexos destinats a l'allotjament i entreteniment dels turistes. D'aquesta forma, l'economia inquera, allunyada de l'interès turístic que banyava la costa i fortament especialitzada en un sector industrial tradicional, podia patir més que beneficiar-se de les noves condicions conjunturals en què es trobava. No fou així. Gràcies a l'adaptació de les empreses sabateres i de la pell d'Inca –tant fabricants com, sobretot, comerciants– i del conjunt de la seva comarca a un mercat transfronterer més dinàmic i aprofitant la inèrcia desenvolupista generada pel *boom* turístic –amb millores infraestructurals i major nombre de connexions amb l'exterior per ampliar les portes amb els centres d'obtenció de matèries primeres i els mercats de consum–, l'economia d'Inca no tan sols no es va veure arraconada, sinó que va generar una clara atracció de mà d'obra que arribà a la ciutat provinent del camp o retornant a l'illa després d'alguns anys d'exili o emigració forçosa. Mentre que per l'any 1960 el percentatge d'actius ocupats en la indústria havia augmentat en un punt i escaig, i arribà a suposar el 55,7 % del total, el volum de venedors, en 10 anys, passà de l'1,4 al 7,8 %, expressió de la consolidació industrial i la dinàmica expansiva del comerç d'Inca, que destacava, amb la resta de municipis del Raiguer, com a principal àrea fabril de Mallorca.¹⁶ Amb referències al volum de producció balear, la proporció de participació de la indústria sabatera i de la pell en el total de vàlua afegida bruta de la indústria a l'any 1964 era del 28,6 %, la més elevada de tots els subsectors.¹⁷ A l'any 1965, només els municipis de la comarca del Raiguer presentaven valors d'ocupació en activitats industrials superiors al 45 %, i les branques del calçat i l'elaboració de productes de cuir o pell, juntament amb la construcció, eren les que presentaven major concentració de població ocupada.¹⁸

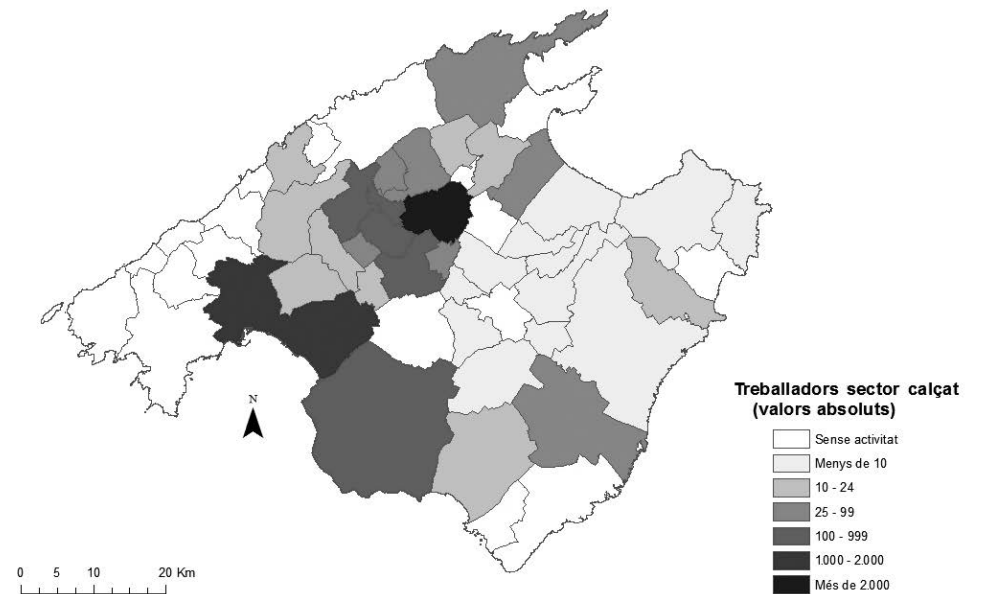

Figura 2. Nombre de treballadors dels sectors del calçat, pell, confecció i cuir a l'any 1977, als municipis de Mallorca. Font: Manera i Petrus, 1991

Ara bé, a partir de la segona meitat de la dècada dels 60 es començà a invertir el procés de concentració de població activa en el sector industrial, que passà a perdre proporció d'ocupació. De les 3.290 persones que feien feina a les diferents fàbriques que hi havia a Inca l'any 1960, a l'any 1970 el seu nombre s'havia reduït a 2.872.¹⁹ Aquest decrement en els índexs d'ocupació, en el cas del sector de fabricació sabatera, no li va fer perdre la posició capdavantera amb relació a la resta de l'illa²⁰ (figura 2) i tampoc tingué el seu reflex en la productivitat, atès que llurs indicadors continuaren augmentant fins ben entrada la dècada següent. La reorganització interna que es donà en les fàbriques de calçat, amb la desaparició de les empreses més petites i més febles, i l'increment de la capacitat productiva en les més adaptades tecnològicament i financerament –gràcies a la reorganització de les feines i l'increment del volum derivat com a tasques domiciliàries–, va fer que la producció del subsector assolís les majors cotes enregistrades fins llavors. D'aquesta manera, a l'any 1970, el subsector sabater sostenia l'important pes del sector II amb relació a l'ocupació laboral inquera, que suposava el 52,55 % respecte del total de la població ocupada.²¹ Però aquests valors no se sostingueren gaire temps i, amb la crisi econòmica del decenni de 1970, el sector industrial començà el seu declivi per entrar en crisi a mitjans anys 80; en el cas del calçat i el cuir, significà la desaparició de la major part de les empreses i la deslocalització dels processos productius de les fàbriques que havien assolit una major projecció internacional, i es conservaren a Inca exclusivament les fases de direcció, disseny i comercialització de les poques empreses que mantingueren una vocació internacional, i uns ingressos prou estables per afrontar els processos de readaptació.

15 El nou posicionament de l'ONU, empena per les derives que la guerra freda entre blocs tenia en la cerca d'aliats estratègics, afavorí el retorn dels ambaixadors dels països occidentals i la reactivació de les relacions comercials amb l'exterior.

16 Cens de 1960. Dades sobre distribució de la població activa a Balears, Palma, Inca i Manacor per grups professionals.

17 Manera i Petrus, 1991 (pàg. 39). Distribució percentual de la participació en el valor afegit brut industrial de les Illes Balears per subsectors per als anys 1964 i 1973.

18 Si atenem a les dades exposades a Barceló (1969), tot i la poc funcional agrupació realitzada dels municipis de Mallorca, són els sectors del Raiguer els que presentaven la major especialització i productivitat industrials.

19 Dades del Cens de 1970, tal com figuren a l'obra d'Albert Quintana, *El sistema urbà de Mallorca* (Quintana, 1979).

20 *Ibidem*. A l'any 1970 figuraven a Inca 2.193 persones ocupades en la branca del calçat, pell, cuir i cautxú, a més de la tèxtil, poc present; amb aquests guarismes, se situa només per darrere de Palma (2.720 empleats) en el conjunt de l'illa. L'any 1977, Inca ja era l'únic municipi de Mallorca que comptava amb una força laboral en les feines sabateres, de la pell, la confecció i el cuir superior a les 2.000 persones (Manera i Petrus, 1991).

21 *Ibidem* (taula 22.5).

4. Anàlisi de la demografia i les migracions inqueres

4.1. Antecedents històrics en l'evolució demogràfica d'Inca

per entendre la situació demogràfica d'Inca durant el període que es pretén analitzar és necessari remuntar-s'hi històricament i conèixer l'evolució que ha tingut en aquest aspecte, almenys des que les migracions –objecte d'estudi del present treball– esdevenen factor determinant en les dinàmiques de creixement, sobretot, a acaballes del segle XIX i durant gran part del XX.

El procés de modificació gradual de l'estructura econòmica que es dona a la ciutat des de mitjans segle XIX, que passa d'una base eminentment agrícola i de subsistència a una de dinamitzada per les activitats industrials i els processos de transformació,²² tot plegat esdevé la primera pedra sobre la qual es comencen a establitzar, en valors positius, les taxes de creixement demogràfic (figura 3), augmenta la població any rere any, gràcies, sobretot, a la immigració provinent del camp i per la reducció dels índexs de mortalitat infantil.²³

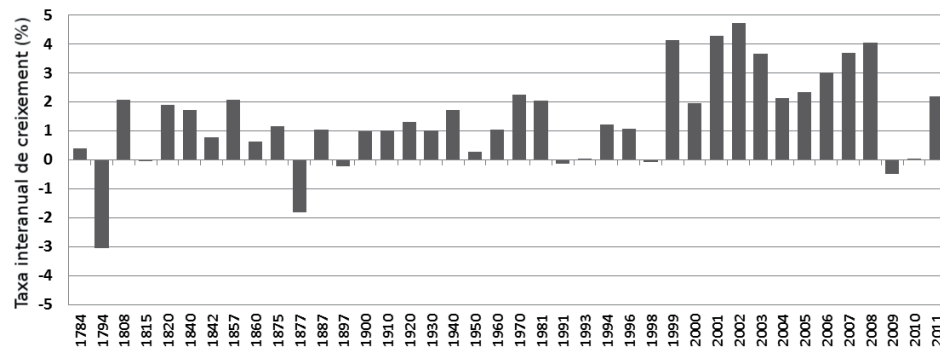

Figura 3. Evolució de les taxes mitjanes de creixement interanual, des de 1784 fins a 1911.

Fonts diverses: Barceló, 1959; Mascaró Pasariu, 1962; censos i padrons de població publicats per l'INE

Aquest enlairament poblacional s'associa a la importància que assolix la indústria com a motor econòmic. Tot i així, és en la millora d'una productivitat agrària intensificada i en el conseqüent efecte revalorador que té sobre els ingressos provinents de la funció comercial inquera que s'explica el notable desenvolupament de la força productiva manufacturera. La incipient indústria transformadora de la ciutat té la seva llavor en l'aprofitament dels fons originats pel comerç, destinats a la tecnificació dels tallers de sabaters, d'adobament de pells i d'elaboració de matèries primeres per a la producció d'aliments.

²² Des de la seva fundació i aprofitant la fertilitat de les terres i l'abundància de recursos hídrics, l'economia d'Inca era basada en el conreu cerealístic (plantacions de blat, civada i ordi; tot fent guarets i plantacions de llegums, per millorar la fertilització del sòl), d'oliverar i hortícola. La introducció de productes d'horta com la patata i la tomàtiga i, sobretot, amb el desenvolupament dels camps d'ametllers i vinyes, més intervinguts tecnològicament, tot cercant un major rendiment de la terra per generar excedents, va reorientar gran part de la producció cap al comerç exterior. Importants foren en el balanç d'ingressos provinents del comerç internacional les exportacions de vi cap als països que patiren l'epidèmia de fil·loxera, durant la segona meitat del segle XIX.

²³ Bujosa, Moll i Sureda, 2000. A acaballes del segle XIX, la taxa de mortalitat infantil de Mallorca era d'un 95 % dels nats vius, molt allunyada del mateix indicador per al conjunt d'Espanya, que, per al període de 1900 a 1910, comptabilitzava 194,5 morts infantils per cada 1.000 nascuts vius.

No obstant això, la crisi econòmica del darrer terç de segle XIX provoca un alentiment en el creixement demogràfic, que inclou períodes amb decrements poblacionals provocats per les emigracions cap a l'Argentina i les colònies d'ultramar. Aquest fre en el creixement poblacional, malgrat aquest fet, queda relativitzat per una sèrie de factors: les elevades taxes de fecunditat de l'època, que presenten valors de creixement vegetatiu superiors als valors de creixement absolut; l'efecte d'atracció de mà d'obra que Inca –com a centre de desenvolupament industrial– comença a generar de manera clara sobre la població d'alguns municipis de l'illa econòmicament menys dinàmics; i el retorn de part de la població emigrada amb la pèrdua de la sobirania sobre les darreres colònies espanyoles. D'aquesta manera, a l'any 1900, la població inquera arribava als 7.579 habitants, gairebé 2,3 vegades la població enregistrada 80 anys enrere (3.316 habitants a l'any 1820).

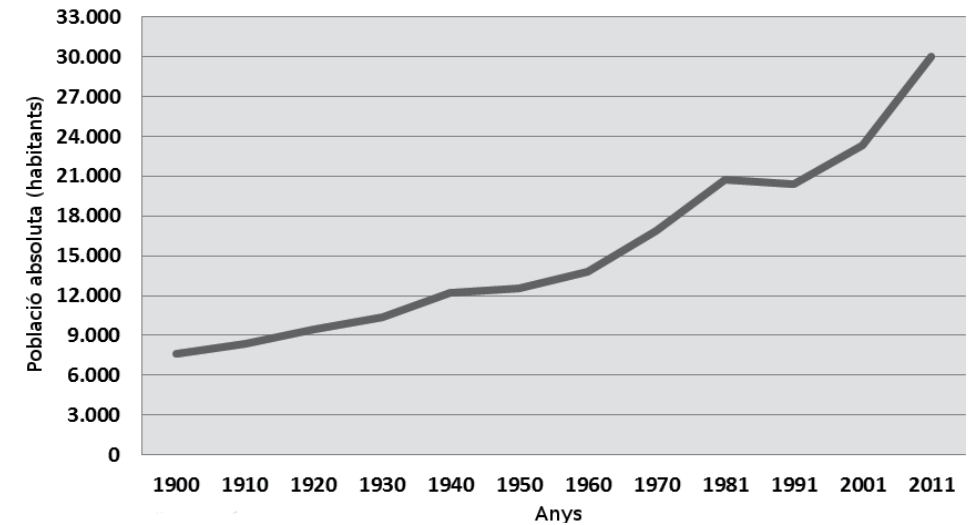

Figura 4. Evolució de la població d'Inca per decennis. 1900-2011. Font: Cens de població. INE

A partir del segle XX es produeix una altra acceleració en el creixement, tot i que els ritmes que presenta l'evolució poblacional són quelcom irregulars (figura 4). En tot cas, el pes que els balanços migratoris tenen sobre les dinàmiques de creixement poblacional i la pèrdua de rellevància del creixement vegetatiu és el tret característic principal de l'evolució històrica d'Inca al llarg de tot el segle. Els dos primers decennis presenten ritmes de creixement sostinguts a causa de la immigració provinent d'altres municipis de Mallorca i del degoteig d'emigrants que retornen de les colònies perdudes.²⁴ Les taxes mitjanes de creixement interanual presenten valors de l'1 i l'1,3 % per a les dècades 1900-1910 i 1910-1920, respectivament, i s'assoleix una població de 9.439 habitants a l'any 1920.²⁵

²⁴ Manera i Petrus, 1991. Aquests dos factors es troben indirectament relacionats. A més del retorn de part dels emigrants que havien partit alguns anys abans, la pèrdua de la sobirania espanyola sobre Filipines i, sobretot, Cuba, provocà un alentiment econòmic relatiu en la indústria, a causa de la interrupció dels fluxos comercials que es mantenien amb les excolònies, proveïdores de matèries primeres i mercat de consum a la vegada. La conseqüència fou el tancament de nombroses fàbriques de Palma –més condicionades en la seva producció per la conjuntura externa– i la partida dels seus treballadors en la cerca d'ocupació a altres municipis, entre ells Inca.

²⁵ Registres dels censos històrics publicats per l'INE per als anys 1900, 1910 i 1920.

Per a aquests períodes, el creixement associat als balanços migratoris representa el 43,15 % del creixement absolut, en la primera dècada, i el 44,75 %, de 1910 a 1920,²⁶ i s'han de tenir en compte els catastròfics efectes de l'epidèmia de grip espanyola, notables a les Illes Balears des de final de 1918 fins a mitjan 1919.²⁷

L'acabament de la gran guerra i la crisi econòmica en què es trobà un sector industrial cada vegada més depenent del mercat financer no tingueren efectes gaire negatius en l'evolució demogràfica d'Inca al llarg del decenni 1920-1930, tot i l'augment de les emigracions. La causa es troba en l'increment de la natalitat,²⁸ que contrareasta la pèrdua poblacional com a causa de les baixes migratòries. La taxa mitjana de creixement interanual per a aquest període és d'un 1 %, i se supera el sostre dels 10.000 habitants a l'any 1930, amb una població de 10.392.

Per caracteritzar l'evolució demogràfica del decenni següent (1930-1940) és necessari diferenciar la situació en què es trobava Inca en el període previ a l'esclat de la Guerra Civil de la nova dinàmica resultant dels efectes del conflicte.²⁹ Tot i no reflectir-se en les dades decennals, la inflexió en el creixement demogràfic absolut com a conseqüència de la crisi econòmica³⁰ i l'augment de les taxes d'atur provocaren un relatiu retorn de mà d'obra industrial al camp, amb la qual cosa és d'esperar que, almenys, durant els primers anys de la dècada, les emigracions continuessin superant les immigracions a Inca, tal com es donà a la dècada anterior. L'enlairament demogràfic s'explica pel canvi en el tipus de productivitat industrial i l'augment de la contractació laboral, fets ambdós associats a la creixent demanda generada pels exèrcits. La reactivació econòmica mobilitzà un corrent immigratori provinent, sobretot, de la Península i altres municipis de l'illa que desembocà en la puixant indústria sabatera d'Inca. S'ha de tenir en compte l'efecte que la situació de guerra provoca directament i indirectament en la dinàmica demogràfica. A la pèrdua poblacional, deguda a les baixes en el front o, de manera temporal, per allistaments i exilis, s'ha d'afegir la minva en la nupcialitat i en la natalitat, tant per la separació accidental dels matrimonis –a causa dels propis allistaments– com per l'augment de la viduïtat primerenca. Així i tot, la poca activitat bèl·lica haguda a l'illa i el desenvolupament econòmic explicat generaren una força immigratòria molt clara, que incrementà la població en finir la dècada en 1.784 persones, de les quals 610 s'enregistraren només a l'any 1939.³¹ Les taxes mitjanes de creixement interanual per a aquest període s'acosten a l'1,7 %.

La fi de la Guerra Civil suposà un fre en el creixement demogràfic que es fa palès en les taxes mitjanes de creixement interanual que es recolliren per al decenni 1940-1950, inferiors al 0,3 %. Les baixes o estades al front, els exilis i les emigracions de l'any 1939 significaren una pèrdua sobtada de població, un buit generacional que no s'arribà a recuperar mai completament en

els anys posteriors. En són descriptives, d'aquesta pèrdua poblacional, les absències massives que s'enregistraren al Cens poblacional de 1940, que es reflecteixen en la diferència de 2.121 registres entre la població de dret i la població de fet censada a Inca, bàsicament en la cohort masculina.³² Dels 2.121 registres de diferència entre la població de dret i la població de fet, a favor de la primera, en el recompte realitzat a dia 31 de desembre de 1940, 24 corresponen a dones i 2.097, a homes declarats absents.³³ Aquest diferencial –el qual es troba molt per damunt dels valors enregistrats en els censos previs realitzats durant el segle XX– representa, això no obstant, un desequilibri temporal; llurs efectes minvaren a mesura que la normalitat arribava, durant els anys següents, a la societat inquera de postguerra.

4.2. La situació demogràfica al municipi entre 1950 i 1970

els antecedents exposats presenten, a partir del segle XIX, una situació general caracteritzada per l'acceleració en el creixement demogràfic i clarament determinada pels corrents migratoris dependents de l'evolució econòmica del municipi i la millora en les taxes de mortalitat –sobretot infantil–, i en l'augment de l'esperança de vida.³⁴ Clar exemple n'és la variació esdevinguda en la població des de 1815 fins a 1950, que es multiplicà per 4 en 135 anys i assolí la xifra de 12.522 habitants, tot i que, conjunturalment, la ciutat, amb la resta de l'illa i del territori espanyol, havia patit les conseqüències de la Guerra Civil i de les deficientes condicions per al creixement, derivades de l'aïllament internacional i la implantació d'economies de subsistència. Aquest fet provocà un alentiment relatiu al creixement, condicionat, principalment, per les emigracions amb destinació internacional.

L'augment de les sortides tingué un doble efecte sobre l'estructura demogràfica per edat i sexe de la ciutat a l'any 1950 (figura 5). A la pèrdua de població directa per l'efecte de la Guerra Civil i la depressió de la Postguerra, s'ha d'afegir la minva en la natalitat per l'augment de la viduïtat o el fadrinatge obligat.³⁵ Aquesta menor natalitat es veu reflectida en la cohort de 10 a 14 anys de la piràmide poblacional –és a dir els nascuts entre 1936 i 1940– i presenta una marcada reducció del nombre de nous registres. En les cohorts inferiors es reflecteix la recuperació de la natalitat posterior a la finalització de la guerra, sobretot amb un major component masculí sobre els nascuts entre 1941 i 1945.³⁶ Amb això i en termes generals, la pèrdua relativa de població haguda entre 1940 i 1950 redueix la grandària de les llars, que passen de tenir 4,29 a 3,13 individus de mitjana.³⁷

26 Mascaró Pasarius, 1962. L'esclat de la I Guerra Mundial i el posicionament neutral d'Espanya afavoriren els contractes comercials del sector industrial en l'aprovisionament d'estrís i equipament per als exèrcits dels diferents estats bel·ligerants. Durant els anys de guerra es va donar una concentració de la producció i de la força laboral en el sector secundari, sobretot a costa del sector primari.

27 Es calcula que a Mallorca la morbiditat associada a l'epidèmia de grip espanyola arribà a les 1.581 defuncions.

28 Barceló, 1969. Sense presentar dades sobre natalitat per al decenni 1910-1920, esmenta expressament el creixement que es donà en el següent decenni (1920-1930), amb taxes de natalitat bruta del 112 %.

29 Manera i Petrus, 1991. A partir de la creació, al 1937, de la Delegación Especial para Baleares de la Junta Técnica del Estado, es produeix una reorientació de la producció industrial amb l'objectiu d'atendre les necessitats de l'exèrcit.

30 Ibídem. Els efectes de la Gran Depressió –producte de la crisi financera de 1929– sobre l'economia mallorquina es traduïren en una contracció generalitzada del comerç i una minva de la productivitat industrial, amb el consegüent tancament de nombroses fàbriques i l'increment de les taxes d'atur, entre d'altres.

31 Mascaró Pasarius, 1962. El creixement vegetatiu que cita l'autor per al període 1930-1940 és de + 65,8 habitants per any, mentre que el creixement associat als balanços migratoris és de + 112 habitants per any, de mitjana.

32 Cens de població de 1940. INE. Diferència entre la població de fet i la població de dret enregistrada al municipi d'Inca. Cens realitzat dia 31 de desembre de 1940, publicat per la Dirección General de Estadística a l'any 1943. Dades obtingudes de l'IBESTAT, Institut Balear d'Estadística.

33 Ibídem.

34 Vidal, 1994.

35 Garí, 2009. S'ha de tenir en compte que tant la conflagració bèl·lica com la repressió política tingueren un efecte determinant en el trencament de molts projectes familiars.

36 Una explicació a la major presència masculina en edats tan primerenques es podria plantejar amb el desplaçament dels nins orfes d'entre 5 i 9 anys d'edat per a la seva adopció per part de famílies inquieres. Per altra banda, la intermitència administrativa que es donà durant la Guerra Civil podria haver tingut un efecte acumulatiu en els enregistraments de naixements que es concentrarien durant els primers anys de la Postguerra.

37 Censos de població de 1940 i 1950. INE. Nombre de llars i grandària mitjana de les llars existents a Inca.

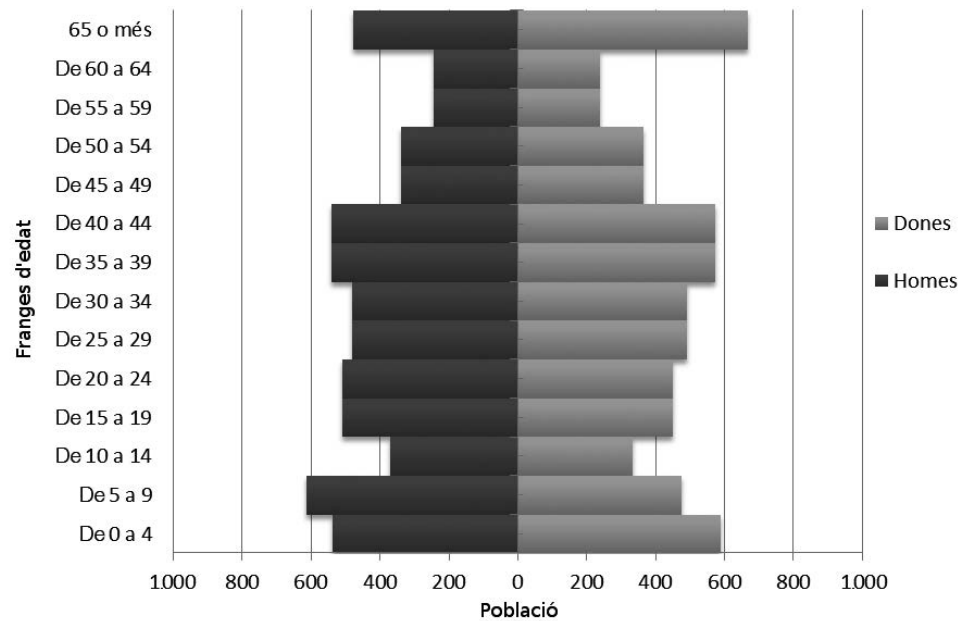

Figura 5. Estructura demogràfica d'Inca per edat i sexe al 1950. Font: elaboració a partir de les dades del Cens de població de 1950. INE

Del període d'inflexió negativa que suposa la Guerra Civil i la Postguerra, es passa a un període de millora de les condicions econòmiques a partir de 1950 i que té el seu reflex en l'increment poblacional absolut, sobretot durant la segona meitat del decenni.³⁸ La població censada a l'any 1960 és de 13.816 habitants; 1.291 habitants més que representen una taxa mitjana de creixement interanual d'un 1 %, aproximadament, per a tot el decenni i s'acosta a l'1,4 % de mitjana en els 5 darrers anys de la dècada.

Aquest increment també es demostra en l'estructura demogràfica, tal com s'observa a la piràmide de població de 1960 (figura 6). La inversió en els balanços migratoris (figura 8) que es dona entre el decenni 1940-1950 i el decenni 1950-1960 afecta les cohorts de població adulta, en edat laboral, reproductiva i, sobretot, masculina. L'arribada d'immigrants provinents, majoritàriament, d'altres municipis de l'illa per fer feina en la indústria sabatera i de la pell deixa la seva empremta en la dissipació del buit generacional que havia deixat la Guerra Civil, en la cohort de sexe masculí i franja d'edat compresa entre els 20 i 24 anys.

Paral·lelament, els índexs de natalitat augmenten per l'efecte migratori i les bones condicions econòmiques, principalment a partir de la segona meitat del decenni de 1950. Aquest fet –palès a la cohort d'edat entre 0 i 4 anys de la piràmide de població de 1960 (figura 6)– és evident amb l'increment del ritme de creixement vegetatiu, sobretot, a partir del quinquenni 1955-1960, amb una taxa que passa de +6,38 ‰, l'any 1950, a +8,01 ‰ per a l'any 1960.

³⁸ A l'any 1955 es documenta una població de 12.926 habitants, és a dir un increment de 404 habitants en relació amb 1950, cosa que representa una taxa mitjana de creixement interanual de 0,65 ‰, aproximadament (Mascaró Pasarius, 1962).

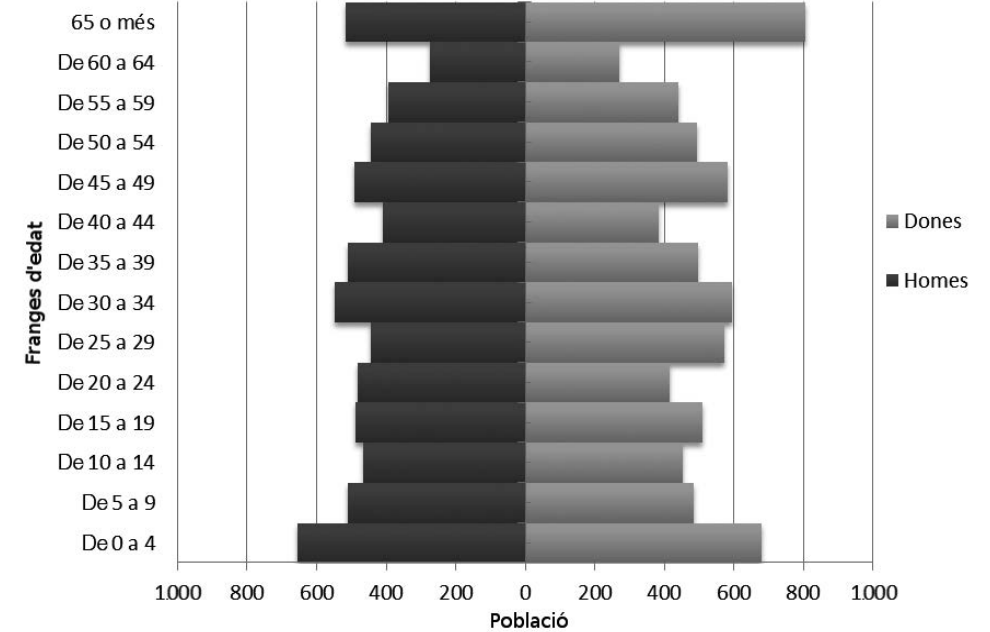

Figura 6. Estructura demogràfica d'Inca per edat i sexe al 1960. Font: elaboració a partir de les dades del Cens de població de 1960. INE

Així mateix, el retorn de part de la població que havia emigrat alguns anys abans i que era formada per contingents adults, juntament amb la millora de l'alimentació i l'increment de les expectatives de vida, tot plegat té un efecte acumulatiu d'envelliment gradual de la població, que es fa visible en les cohorts d'edat més avançada. Serveixi d'exemple l'increment proporcional dels habitants majors de 45 anys, que passen de representar un 28 % del total al 1950 a un 34 % al 1960.

A partir de 1960 i durant tot el decenni, els efectes de la millora de les condicions econòmiques es plasmen en una acceleració del creixement demogràfic –la població arriba als 15.759 habitants a l'any 1965 i a 16.930 a l'any 1970–, determinat, en gran part, pel fort augment de la immigració, cada vegada més, provinent d'altres províncies de l'Estat. Les dades, sobretot durant el primer quinquenni de la dècada, mostren un balanç positiu molt clar, amb taxes mitjanes anuals que passen del 5,3 al 15,77 ‰, entre els quinquennis 1956-1960 i 1961-1965. En termes absoluts, dels 426 nous habitants resultants del saldo migratori del decenni 1950-1960 es passa als 1.513 nous habitants d'origen forà al municipi; és a dir, un increment del 255 ‰, aproximadament.³⁹

³⁹ Barceló Pons, 1969. Càlculs realitzats i valors extrets a partir de les dades publicades a la tesi doctoral de l'autor.

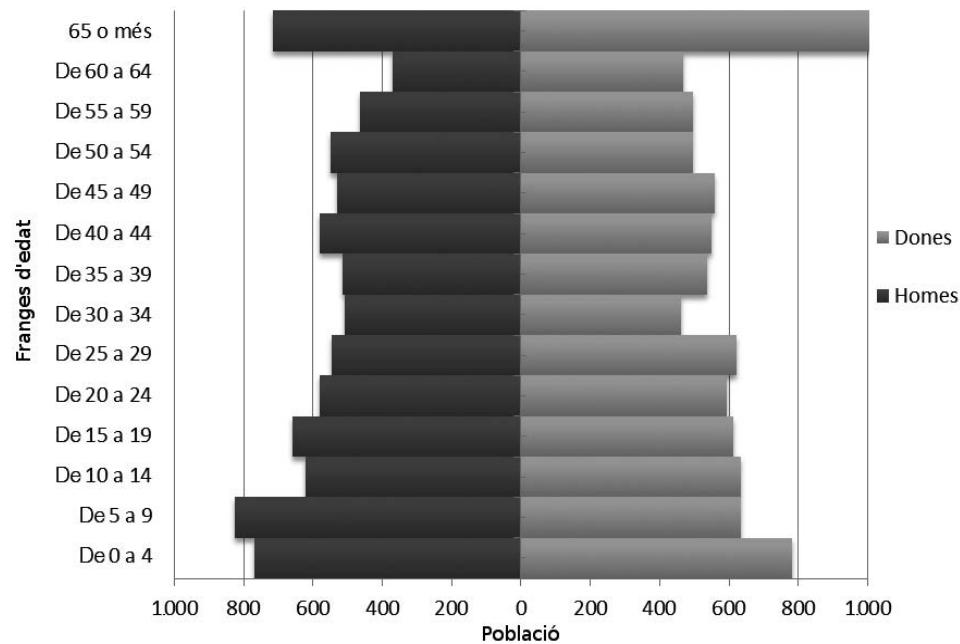

Figura 7. Estructura demogràfica d'Inca per edat i sexe al 1970. Font: elaboració a partir de les dades del Cens de població de 1970. INE

L'altre component que, de manera paral·lela, motiva l'augment poblacional es troba en l'increment de les taxes de natalitat, factor que és ajudat per la població nouvinguda. Si durant el quinquenni 1956-1960 les dades recollides ofereixen un nombre de naixements acumulats de 1.206 i una taxa mitjana anual del 18,03 ‰, en els 5 anys posteriors els valors augmenten fins als 1.482 naixements acumulats, amb taxes mitjanes anuals del 20,04 ‰; així Inca és l'únic municipi de Mallorca, juntament amb Palma, que presentava valors superiors al 20 ‰ a l'any 1965.⁴⁰ Aquests guarismes s'emmarquen en un fenomen d'escala més ampla i enceten el que s'ha definit com el baby-boom. A la vegada també s'estabilitzen les taxes de mortalitat al voltant del 10 ‰ de mitjana anual, cosa que fa que els ritmes de creixement natural s'incrementin i passin d'índexs propers al 8 ‰ a l'any 1960 al 10,5 ‰ a l'any 1965.

D'aquesta manera, l'estructura demogràfica d'Inca a l'any 1970 presenta un eixamplament a totes les franges d'edat –respecte de les estructures demogràfiques de registres anteriors–, una tendència a l'acampanament en la forma de la piràmide, sobretot pel notable increment en les cohorts d'edat inferiors, que passen de representar, en les franges d'edat de 0 fins a 24 anys, el 37,25 ‰, respecte de la població total a l'any 1960, a prop del 40,2 ‰ a l'any 1970, tenint en compte l'increment poblacional hagut (figura 7). L'altre grup d'edat que experimenta un fort increment poblacional és el dels majors de 65 anys, que passen dels 1.320 individus a l'any 1960 fins als 1.753 de 1970. Increment que contràriament no es reflecteix en termes relatius, que passen de representar un 12,7 ‰ a l'any 1960 a un 10,5 ‰ a l'any 1970.

En síntesi, la tendència de les dues dècades que separen 1950 de 1970 ha estat marcada pel creixement demogràfic –visible en totes les cohorts d'edat–, l'efecte “restaurador” de la immigració sobre els buits provocats per la Guerra Civil, l'important creixement en termes absoluts de la població major de 65 anys i, associat a les entrades migratòries i l'augment de

la natalitat, el clar rejuveniment poblacional, propi d'una societat creixent i recolzada per una economia en expansió.

4.3. Migracions i indústria sabatera a Inca entre 1950 i 1970

Com a objecte fonamental d'aquest treball i de manera concreta és convenient descriure i explicar l'evolució del creixement associat als moviments migratoris a partir dels saldos que s'obtenen per a cada any, centrant l'anàlisi en els decennis de 1950-1960 i 1960-1970.

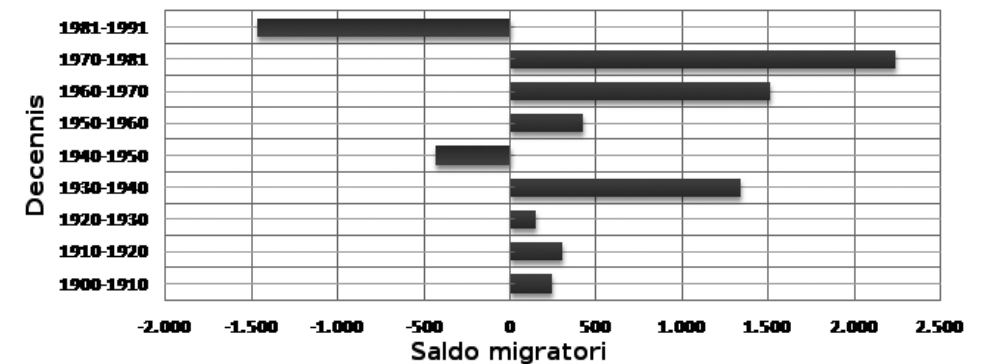

Figura 8. Evolució del saldo migratori d'Inca. Font: registres de Fenòmens Demogràfics i Censos Poblacionals. INE

Si els balanços migratoris presenten signes positius fins acabada la Guerra Civil (figura 8), el decenni posterior a la Guerra registra un canvi de signe degut, entre d'altres, a les emigracions i exili d'inquers cap a Amèrica a la recerca de millors expectatives de vida. Durant la dècada que separa la fi de la Guerra i el període d'oberturisme econòmic (1950), la societat evoluciona amb la dificultat pròpia d'un sistema econòmic que pretén inicialment l'autarquia, afavoreix el mercat negre i propicia una conjuntura d'estancament, depressió i inflació que contreu el comerç exterior, redueix el consum privat i, entre d'altres, provoca una dràstica caiguda dels salaris i de la qualitat de vida. En aquest context, la cap comarcal del Raiguer pateix també les conseqüències d'una molt forta davallada de l'activitat industrial, especialment de la relacionada amb els adobers de pell i fabricants de calçat, la qual cosa cal situar en el rerefons de les darreres onades emigratòries d'inquers cap a l'exterior en el segle xx.

Els projectes de vida pretesos a Inca xoquen frontalment amb una realitat de carències i dificultats, la qual cosa va fer que la voluntat emprenedora i de subsistència conduís les passes de molts habitants més enllà de les fàbriques i tallers, tot enfocant destins d'ultramar com l'Argentina, l'Uruguai, Mèxic, el Brasil o Veneçuela, entre d'altres.

No obstant això, a mesura que avança la dècada de 1950, el saldo migratori d'Inca recupera el signe positiu (+72 habitants entre 1950 i 1955; +354 habitants entre 1955 i 1960), que es reflecteix en un increment de la població absoluta per damunt del 10 ‰, en concloure el decenni. La societat inquera –igual que passava amb la mallorquina–, tot i deixant-se sentir encara la inèrcia emigratòria, comença a presentar saldos positius originats, sobretot, per un augment de la immigració interna procedent, principalment, de municipis veïnats. És aquest un exemple de l'èxode rural que es visqué a final dels anys 50 i que protagonitzaren jornalers i petits propietaris artesans i agrícoles cap als principals nuclis urbans, entre d'ells Inca.

40 Ibidem.

L'increment de mà d'obra genera una competència que té el seu efecte en una reducció dels salaris i en la cerca de fórmules d'abaratiment dels costos en les factories de pell i sabates, entre d'altres. L'acumulació de demanda laboral i la dificultat de les empreses per obtenir rendiments suficients que permetin fer front a una millora dels salaris i les condicions laborals provoca que part de la població opti per partir, emprant els canals emigratoris que, des del decenni anterior, havien obert altres inquers o mallorquins amb destí a Amèrica del Sud.

La tendència positiva de les migracions, durant el decenni 1950-1960, s'accentua partir de 1955. A l'increment migratori intern se suma l'arribada de població d'origen peninsular, atreta, principalment, per l'explosiu desenvolupament turístic a Mallorca i que, en el cas d'Inca, es deriva cap a l'oferta laboral que proporciona la indústria sabatera. Els efectes de l'increment dels beneficis en el sector turístic –emmarcats en una època d'oberturisme mercantil i d'augment de les inversions propiciades per la circulació de capital que posa en funcionament un altre cop l'esfera del comerç exterior– es palesen en un posicionament capdavanter de Mallorca com a regió proveïdora d'oportunitats laborals a nivell nacional i com a destí turístic de primer ordre en l'escena europea, i a preu assequible si es partia des de més enllà dels Pirineus.

El turisme, llavors, actua com a catalitzador de les immigracions laborals. En aquest sentit, part dels contingents que arriben a Mallorca, sobretot a partir de la dècada de 1960, per ocupar-se en llocs de feina relacionats amb l'oferta d'allotjament o complementària durant la temporada turística, en finir aquesta opten per la cerca d'ingressos aliens al turisme, ja sigui amb serveis domèstics o a llocs de feina temporal en el comerç o la manufactura.

Part del desenvolupament que tingué la indústria sabatera a Inca es deu a la capacitat d'adaptació a un mercat creixent, gràcies al turisme, però que demanda una reducció dels costos de mà d'obra per ser rendible, factor pel qual les feines domiciliàries jugaren un paper important, i part de la població –especialment femenina– que, inicialment, arribava a l'illa motivada laboralment pel “boom turístic”, es derivava a la indústria sabatera a través d'encàrrecs domiciliaris.

En tot cas, les xifres de variació de l'ocupació entre 1964 i 1973⁴¹ no mostren la importància subsidiària que adquireix la indústria sabatera com a sector refugi ja que, per les característiques de les tasques manufactureres encomanades, en molts casos no es formalitzen contractes entre les empreses i els treballadors. Emperò sí que es veu reflectida en el pes relatiu de la producció sabatera amb relació a la resta de l'illa. Aquest vàlua del sector –afavorida per un increment de la comercialització interna que és motivada pel turisme de masses– provoca un nou enfocament de la producció, que adopta una vocació més internacional i confereix major rellevància a la publicitat i el disseny del producte.

El posicionament d'Inca, ja en la dècada de 1970, com a cap industrial i, en el sector sabater, amb projecció internacional esdevé factor de reclam i atreu població provinent d'altres municipis de Mallorca –que es trobaven en una fase de destrucció laboral del sector secundari–, d'altres províncies espanyoles o d'ultramar, amb el retorn dels emigrants que partiren alguns anys enrere i que ara trobaven possibilitats per feinejar o invertir en petits negocis a la ciutat els estalvis acumulats a fora. D'aquesta forma, Inca incrementa la seva població, gràcies a l'augment del saldo migratori –és el sisè municipi en taxa immigratòria entre 1955 i 1970, només per darrere dels principals nuclis turístics i Marratxí–,⁴² així com l'heterogeneïtat de la seva població segons orígens. A l'any 1970 Inca és l'únic municipi “no turístic”⁴³ que té una població forana superior al 20 % (figura 9).

41 Quintana, 1979.

42 Ibídem. La indústria turística comença a produir els seus rèdits i atreu molta població externa. El preu més baix, de mitjana, en els immobles de la zona del Pont d'Inca, a Marratxí, influeix en el seu creixement i atreu població que s'ocupa en el sector terciari, més o menys associat al turisme i, sobretot, a Palma.

43 Ibídem. A més d'Inca, Andratx, Calvià, Palma, Son Servera, Capdepera i Sóller, juntament amb els casos especials de

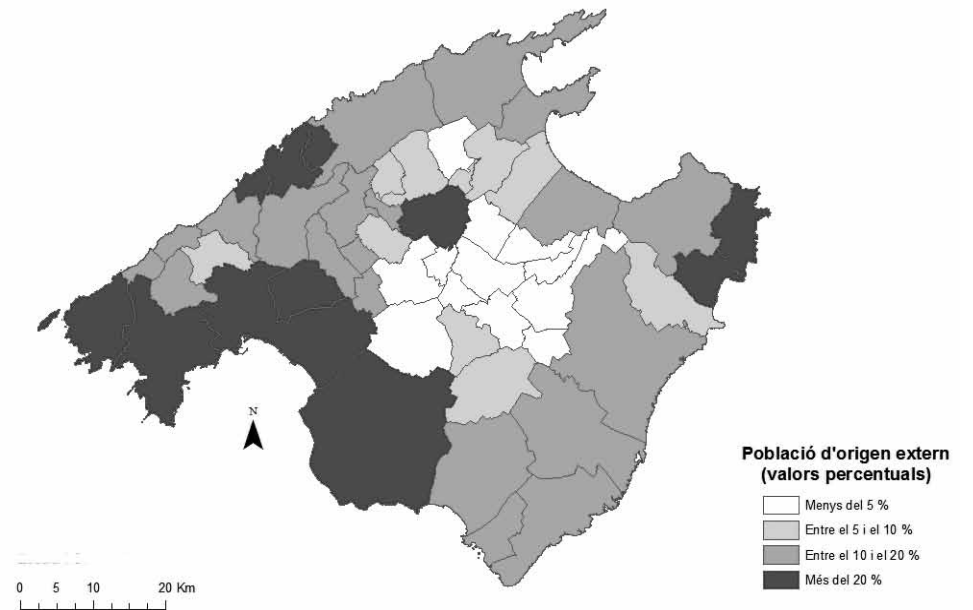

Figura 9. Població nascuda fora de les Illes Balears, per municipi. 1970. Font: Quintana, 1979

A partir de 1970, la immigració a Inca continuarà sent una constant associada a la salut de la seva indústria i comerç, almenys a l'inici. Gradualment, aquesta gravitació immigratòria tendirà a ubicar el seu centre en la construcció, cosa que denota un creixement urbanístic paral·lel al seu creixement poblacional. Però el pes estratègic de la seva indústria del calçat roman inalterable durant tot el decenni, i serà a partir dels inicis de la dècada de 1980 que els efectes de la crisi industrial col·lapsin la rendibilitat fabril d'Inca; minvarà sobtadament la productivitat sabatera, fet que provocarà el tancament de la major part de les fàbriques –només aguanten les que tenen una projecció més internacional, i conserven a Inca les fases de presa de decisions i disseny–, l'augment sostingut de les taxes d'atur i la inversió dels saldos migratoris. Emigració que no s'ha d'entendre en la mateixa sintonia que les característiques de mitjan segle, sinó com els retorns de part de la població que havia immigrat anys enrere i la cerca de millors condicions laborals en el dinàmic i omnipresent sector turístic. Només el desenvolupament urbanístic associat al creixement de la “bombolla immobiliària” que començà a créixer a final del segle xx farà que el ritme de creixement es torni a accelerar, aquesta vegada amb les taxes amb valors més alts de tota la història recent d'Inca.

5. Històries de vida

Per remarcar la importància que els desplaçaments a ultramar tingueren sobre la realitat sociodemogràfica del nucli, es fa un recull de manera sintetitzada de la memòria viscuda per cinc dels seus protagonistes (taula 1). Cinc entrevistes que esdevenen cinc històries de vida amb les quals es rescata no tan sols el valor del fet de partir de la terra estimada, sinó també el sentiment que l'acompanyava en forma de records. Les entrevistes es realitzaren durant la primavera de 1998.

Marratxí (nota anterior), Deià i Fornalutx, pobles petits amb una presència notable de població estrangera.

Nom i llinatges	Any de naixement	Destí	Període d'emigració
Andreu Oliver Coll	1920	Argentina	1949-1963
Margalida Àngela Bonnín-Rei	1923	Argentina	1950-1992
Josep Rotger Muntaner	1924	Veneçuela	1958-1975
Jaume Fiol Ramon	1932	Brasil	1952-1973
Miquel Torrens Gual	1934	Veneçuela	1958-1992

Taula 1. Llistat dels entrevistats

5.1. La vida quotidiana abans d'emigrar

Tal com s'ha assenyalat anteriorment, la situació general que reflectia el diari *Ciudad*, a l'època, és d'una ciutat pròspera. Però, hi havia àmplies capes de la població, sobretot el proletariat, que no es veien beneficiades per l'expansió econòmica. L'única sortida era l'emigració, ja que no existien les prestacions per desocupació. A més, l'emigració era vista pel règim franquista com "una expansió de la Patria", tal com ho reflecteixen les pàgines del *Ciudad*, a un article publicat al mes de març de 1958 amb motiu d'un "Congreso sobre emigración".

Els cinc entrevistats tenien estudis primaris i eren assalariats de la indústria del calçat. A més, havien treballat al camp o a les fàbriques de sabates des de molt petits. Per a Andreu Oliver, el qual fou el primer a emigrar al 1949, la vida era molt difícil aquí, amb les cartilles de racionament a l'ordre del dia: "Vaig fer set anys de servei militar per no passar gana." El cas d'Oliver era de situació mísera, mentre que la resta d'emigrants –marxats més endavant– no tenien una situació econòmica dolenta, sinó més aviat estancada. Diuen que no passaven misèria, sinó que cercaven millorar les seves expectatives de vida. Així, Margalida À. Bonnín-Rei a l'entrevista exclama: "Volíem trobar un lloc on estar més bé, i el trobàrem."

5.2. La decisió d'emigrar

La majoria decideixen partir gràcies a la presència de familiars o coneguts a ultramar. La situació fou excepcional entre 1945 i 1960 en els estats sud-americans que els acolliren per mor de les constants crisis polítiques i econòmiques, conjuntades amb moments de gran expansió econòmica. D'aquesta forma, els emigrants de la dècada de 1940 es trobaren amb una situació social i econòmica molt més favorable que la mallorquina. Per contra, els inquers emigrats durant la dècada de 1950 –malgrat que la situació a Mallorca tendís a millorar notablement– fonamentaren la decisió d'emigrar per la reunificació familiar o l'allargament en el temps de les bones condicions socioeconòmiques que els emigrants de la dècada anterior havien trobat als països de destí.

Margalida Àngela Bonnín-Rei emigrà a l'Argentina uns anys després que ho fes el seu home. Com en tots els moviments migratoris, els primers a emigrar són els homes, que, després d'obtenir una situació més estable, criden la família per establir-s'hi definitivament. Així, les raons per voler partir eren dues: tenir familiars allà i trobar una vida millor. Hi tenien germans, cosins, pare o fills de cosins. Tots els entrevistats no pensaren mai de quedar-hi. Només volien estar-hi uns anys, intentar estalviar i tornar per viure millor aquí. Margalida Àngela Bonnín-Rei, dona molt marcada per l'estada a l'Argentina, exaltava: "Pensàvem estar uns anys allà, aconseguir uns doblers per tornar a viure aquí. Però, hi estiguérem tota una vida. El meu home hi està enterrat."

Els tràmits de la partida són contats amb diferents versions pels entrevistats. Això sí, tenien dos documents en comú. Els demanaven una "carta de llamada", o sigui, que un familiar els reclamés des d'aquell estat. Aquest document confirma el fet de l'emigració per inèrcia familiar. A més,

havien de menester el passaport, document que cap dels emigrants entrevistats tenien abans de la sortida cap a Amèrica. Cal destacar que a Andreu Oliver li demanaren un certificat de la Batlia d'Inca que acredités que no fos un captador (pobre de solemnitat). A Josep Rotger i Muntaner, per partir li demanaren una revisió mèdica. També, hagué de passar pel Consolat de Veneçuela a Barcelona. Jaume Fiol Ramon sol·licità un document que certifiqués la seva condició d'oficial de segona categoria de sabater, per poder fer feina al Brasil amb garanties. Miquel Torrens Gual hagué de presentar també un certificat de bona conducta i una anàlisi de sang, a més dels dos en comú. Es pot deduir que tots els requisits documentals que s'han exposat eren comuns per a quasi tots ells.

Tots els entrevistats s'endugueren amb ells allò indispensable, o sigui, un mínim de doblers, que oscil·là de les 100 pessetes d'Andreu Oliver a les 3.000 de Jaume Fiol, i roba. Miquel Torrens Gual destaca: "Me'n vaig dur 500 pessetes, les quals després les vaig guanyar en un dia. Aquí, eren el sou d'una setmana." Margalida À. Bonnín-Rei: "El meu home m'envià 1.000 pessetes als quatre mesos d'esser ell allà, perquè pogués preparar la meva anada cap a allà. Per cada *peso* em donaren 3,5 pessetes."

Pel fet de tenir familiars a ultramar, la majoria se n'anaren tot sols, sense quedar d'acord amb ningú. L'excepció fou Miquel Torrens Gual, el qual partí a Caracas amb n'Espases de Can Parró, Toni Mora, Joan "Pelut", Àngel Simó, Joan Vidal... En total eren 12.

El cost que suposava el viatge havia de requerir un esforç estalviador. Conten que el preu del bitllet era, de mitjana, d'unes 6.000 pessetes. Variava de les 2.000 pessetes de Jaume Fiol a les 9.300 de Josep Rotger. Ara bé, el cost del bitllet depenia de l'any de partida, del vaixell al qual s'embarquessin, de la categoria on es viatjava i fins i tot de la memòria dels emigrants entrevistats. Tres d'ells compraren el bitllet a una agència de viatges de Ciutat. Només un, Josep Rotger –casualment al que li costà més de tots– el comprà a Inca, a la Gestoria Leonard. Finalment, a Margalida À. Bonnín-Rei, el seu home li envià des d'allà, on era molt més barat.

5.3. El viatge

Tots els vaixells provenien d'Itàlia, sobretot de Nàpols i Irpínia, llevat del que anà al Brasil, que partia directament de Barcelona. La Itàlia del sud, molt manco desenvolupada que la Itàlia nord, fou el focus d'emigració cap a Amèrica més important d'Europa després de la II Guerra Mundial. Tots feren diverses escales, que variaven segons el destí, amb la particularitat que tots es desviaven cap a Galícia, important punt d'emissió d'emigrants. A Andreu Oliver les escales que féu cap a l'Argentina ja l'impressionaren: "A São Paulo m'impressionà la lluminària dels carrers els vespres: es podia llegir el diari perfectament."

Les relacions amb la gent del vaixell també foren intenses durant el viatge. Hi havia molts d'italians, catalans, portuguesos i sobretot gallecs. Margalida À. Bonnín-Rei ho comenta així: "Hi havia 10 gallecs per un dels altres." A més de relacionar-se amb la gent, els inquers no desaprotaren el temps. En Josep Rotger (de malnom "Pep Trompeta") es guanyà la vida dins el vaixell tocant a la banda. En Miquel Torrens Gual féu de barber. És un petit exemple del tarannà de les persones que decidiren emigrar: treballadors incansables. D'aquestes relacions, intenses en quasi tots els casos –llevat de Margalida À. Bonnín-Rei, que viatjava en classe turista i en cabines–, en sorgiren moltes converses sobre l'estada a Amèrica. A Jaume Fiol li comentaren que al Brasil no podria viure mai bé. Mentrestant, a Josep Rotger, un andalús li donà esperances.

Les condicions de vida dins el vaixell eren en general bones, exceptuant per a Jaume Fiol (el bitllet li costà només 2.000 pessetes), que comenta: "El vaixell era un desastre. El *Cabo de Hornos*, així nomia, només tenia bodegues i sales grosses amb 25-30 persones cada una. El menjar, maldament fer tres menjades diàries, era a base de cuinats de llegum." També, Andreu Oliver no trobà gaires

bones condicions: “Després de set anys fent el servei militar, em pensava tornar a estar al quarter.” Els altres destaquen que, malgrat estar en cabines o sales grosses, la vida era bona. Miquel Torrens Gual, malgrat fer de barber en el vaixell, diu: “Foren els setze únics dies de vacances de la meua vida.” Exceptuant Jaume Fiol, el menjar el trobaren bo. Les tres menjades diàries no hi faltaven i fins i tot els donaven te i xocolata, com comenta Josep Rotger. Però, la que més il·lustra la conjuntura socioeconòmica mallorquina de l'època és Margalida À. Bonnín-Rei: “Ens donaven pa calent i bo cada dia.”

Al contrari del que es pugui pensar, la nostàlgia no feia acte de presència entre els emigrants en el moment de deixar Mallorca. La desil·lusió que els repercutia la seva pròpia terra els feia sentir-se contents a l'hora de partir. També, un sentiment que no tornarien a veure mai més la terra que els va veure néixer.

En arribar a Amèrica, les primeres impressions foren unànimes: tot era molt gran. També, sentien que mai no s'adaptarien a aquella societat, senyal inequívoc de la seva procedència: una societat insular, tancada. Jaume Fiol comenta: “Aquesta gent, no l'entendré mai. Però, als vuit dies ja parlava portuguès.” Tots ja hi tenien els seus parents que els esperaven. A més, hi coneixien molts altres mallorquins.

5.4. La vida a ultramar

Una vegada arribats al lloc d'emigració, els nostres entrevistats l'única preocupació que tenien era trobar feina. Tots en trobaren en poc temps i, a més, pogueren desenvolupar la feina que ja realitzaven a Mallorca: la indústria del calçat.

Els que viatjaren a Veneçuela i l'Argentina visqueren sempre a les capitals, però no sempre al mateix lloc, canviaren dues o tres vegades de residència dins la ciutat, segons les possibilitats de millora que tenien. En canvi, Jaume Fiol va viure a molts de pobles de l'estat de São Paulo, coincidint amb el seu esperit de negociant aventurer. Visqué, en 21 anys d'estada al Brasil, a São Caetano do Sul, Maco, Ipiranga, Tatuepe i Cidade Ma dui Cel. La part oposada a Jaume Fiol és Andreu Oliver, que sempre visqué al domicili del fill de cosí que l'acollí, ja de tot d'una arribar a Buenos Aires.

Vida laboral. Les condicions de treball amb què es trobaren foren excel·lents, propiciades per la conjuntura socioeconòmica favorable a l'Amèrica Llatina d'aquells anys. Els propietaris eren sempre estrangers, normalment italians o nord-americans. La majoria es trobaren amb mallorquins a les fàbriques on treballaren. Així, Miquel Torrens i Josep Rotger treballaren a la mateixa fàbrica, fàbrica plena d'inquers, gràcies que el gerent també ho era i mirava de col·locar-los-hi a tots. Això, en part, justifica la gran afluència d'inquers cap a Caracas; no per aquesta fàbrica, sinó per la important indústria del calçat que allà es desenvolupà. Indústria, per cert, controlada pel magnat Rockefeller, el qual tenia com a encarregat de les seves empreses a Veneçuela un tal Salvà de Selva, segons els dos entrevistats emigrats al país caribeny. Andreu Oliver també estava en la mateixa situació. A la fàbrica on treballà eren 7 inquers i uns 20 mallorquins, en total. L'excepció, com no podia ser d'altra forma, era Jaume Fiol, ja que al Brasil l'emigració mallorquina era quasi inexistent.⁴⁴ Només es trobà, en els seus negocis, amb un valencià, propietari d'una fàbrica.

Les dones eren, llevat del Brasil, on tot eren homes, el 50 % del total de la plantilla. Ara bé, la divisió del treball era clara: els homes eren talladors i sabaters, i les dones repuntaven o ficaven

les sabates dins les capsos. És un exemple més del biaix existent entre home/dona a totes les societats del món, en què les dones ocupen els llocs de feina manco valorats. Però, hi havia una excepció, contada per Andreu Oliver: “Hi havia una italiana que feia de talladora: tallava més que els homes!”

Els sous eren elevats gràcies a la conjuntura en què es trobaren els nostres emigrants. Un detall, Josep Rotger explica que el sou es componia de dues variables: una, el sou base; una altra, sou a producció. Tots els entrevistats estaven associats a un sindicat, com tots els obrers de l'època, coincidint amb l'onada de reivindicacions obreres a tot el món, com l'eurocomunisme i un enllaç amb les futures revolucions guerrilleres de caràcter comunista que afectarien tot Sud-amèrica (Mammarella, Giuseppe, *Historia contemporània de Europa desde 1945 hasta hoy*. Ariel. 1996. Barcelona). Per a Rotger els sindicats eren correctes. Tenien bons contactes i enllaços, i reclamaven que, per cada 15 dies feiners, en cobressin 22.

Vida social. La vida que desenvoluparen els emigrants a ultramar es caracteritzava per una integració en una societat molt cosmopolita. En el cas de l'Argentina, Margalida À. Bonnín-Rei s'integrà de tal manera que —ara que és aquí— troba que la societat mallorquina és molt tancada: “Allà no vaig sentir xerrar malament de ningú. Aquí, en canvi, és de l'únic del que es parla.” Clar, la diferència més gran que troben d'una societat a una altra és que la gent allà és molt oberta, pel cosmopolitisme. La majoria d'emigrants s'integraren a la societat bastant bé, això sí, mirant de relacionar-se amb els seus compatriotes, llevat de na Bonnín. Tots visitaven els casals balears o d'altres. Margalida À. Bonnín-Rei visitava freqüentment la Casa Vasca, la Casa Catalana i la Casa d'Israel. Quan anava a la Casa Balear, trobava que eren gent poc moderna, encara que “hi podíem trobar sobrassada i botifarrons”. En canvi, Andreu Oliver, “l'altre argentí”, només es relacionà amb mallorquins, amb un fort sentiment de nostàlgia. Els “veneçolans” també s'integraren molt, i visitaven Hermandad Gallega, Club Català, Club Lusità Portuguès i el Macuto Sheraton.

Quan els demanen què feien a part de treballar, la majoria contesten: “La meua afició era fer feina.” Però, Josep Rotger tocà la trompeta i Jaume Fiol jugà al futbol. Per cert, Jaume Fiol freqüentava un club espanyol, anomenat “Democrático español”. Al seu local, s'hi podia veure una foto de n'Azaña que intentaren robar més d'un pic.

A més del cosmopolitisme i l'obertura de la gent, la integració lingüística també en fou tret distintiu. No tingueren problemes per integrar-se, però, les noves paraules i expressions com *tranca el grifo per cierra el grifo*, les sentiren com a gracioses. Emperò, quan arribaven el vespre a casa seva tenien moltes ganes de parlar en català, ja que durant el dia no ho podien fer.⁴⁵ Pel que fa a les relacions directes amb la gent d'allà, hi havia molts nadius que no sabien d'on venien per mor de l'accent que tenien en parlar el castellà. Normalment les relacions amb els nadius foren bones. Ara bé, Miquel Torrens Gual, el qual aconseguí fer una petita fortuna amb empreses creades per ell i que actualment les mantenen els seus fills, comenta: “Estàvem mal vists. Ens deien despectivament ‘moixuts’. No podien consentir que féssim molta feina.” Aquest fet era confirmat per l'altre “veneçolà”, Josep Rotger: “Eren poc feiners, poc formals amb l'horari. Els diumenges hagueren d'establir la llei seca, ja que, si no, els dilluns hi havia un 70 % d'absentisme laboral.”

⁴⁴ Segons la *Guía de balearicos residentes en la República Argentina*, elaborada per l'emigrant mallorquí a Buenos Aires Josep Garcies Moll, a la seva edició de 1918 ofereix dades sobre el Brasil i ja s'hi reflecteix la poca afluència d'inquers a l'estat amazònic, en moments de màxima afluència d'emigrants cap a Amèrica. Només eren dos, de documentats (Joan Buades Crespi, “Una aproximació a l'emigració d'inquers a Amèrica en els segles XIX i XX.” *II Jornades d'Estudis Locals*. 1994. Inca).

⁴⁵ A una entrevista realitzada per Llorenç Capellà a la revista *Brisas*, el 8 de febrer de 1998, a un fill d'emigrants que anaren a l'Argentina, amb motiu de la seva visita a Mallorca fomentada per la Conselleria de Presidència del Govern balear. Sergio Storti i Fornés, així es deia, comentava que son pare —d'origen italià— no podia entendre per què la seva dona i la seva sogra no parlaven el castellà. Més endavant, però, entengué que els mallorquins parlaven català entre ells perquè se sentien més solidaris amb ells mateixos, més a prop els uns dels altres.

Les relacions sentimentals amb els nadius es limitaren ja als fills, per norma sempre més integrats a la societat a la qual emigraren els seus pares. Andreu Oliver i Antònia Mulet no tingueren fills. Però, la resta sí, els quals s'ajuntaren amb nadius i, actualment es troben divorciats i vivint a Mallorca amb els seus pares. Això sí, amb un fort sentit de nostàlgia cap a la terra on es criaren. Però, Jaume Fiol es casà amb una brasilera, la qual es morí al cap de pocs anys. Es tornà a ajuntar amb una brasilera i tornà a viure a Mallorca amb ella. Comenta: “Són gent molt noble i oberta. És un poble de 500 anys que encara no té fissures gaire grosses dins la seva societat.”

Vida política. No tenien una noció clara de la situació política del país. Coneixien el règim polític imperant, però no opinaven. La majoria diuen que, si hi havia problemes, ells no els notaven. Això sí, les crisis econòmiques sí que les patiren, i molt. La impressió que tenien tots de la política era l'elevat grau de corrupció.

Relacions amb Mallorca. El fort sentiment de nostàlgia era ben patent. Es cartejaven amb els seus familiars constantment i, els que podien, enviaven sumes importants de doblers.

5.5. La decisió de tornar

Les causes del retorn a Mallorca són variades, però es poden resumir en dues: tornada forçada per empobriment o tornada per jubilació. Els casos d'empobriment són els de Jaume Fiol i Andreu Oliver (en ambdós coincideix la seva tornada amb èpoques de recessió al seu estat), el qual també decidí la tornada per motius familiars (nostàlgia): “Allà ja no es podia viure.” Podria semblar contradictori, però la majoria dels emigrants entrevistats han tornat per mor dels fills. Uns perquè trobaven que havien de conèixer Mallorca, uns altres perquè els fills havien trobat feina aquí. De totes maneres, la nostàlgia és el motiu més comú entre tots els entrevistats, llevat de Margalida À. Bonnín, que s'estimaria més tornar a l'Argentina, però la situació del seu fill (aquí té feina) li fa recomanable el quedar.

Els retorns d'aquests emigrants coincideixen amb importants retorns de molts emigrants cap a Mallorca, per mor de la millora de la situació econòmica a Mallorca, però també a causa dels canvis polítics i socioeconòmics com els cops d'estat a l'Argentina i Veneçuela.⁴⁶ Els retorns es produïren acompanyats de la família, però sense cap vinculació amb altres mallorquins. Els únics que es trobaren mallorquins a la tornada foren el matrimoni Oliver-Mulet. La seva tornada, al 1963, coincidí amb la tornada de molts altres mallorquins.⁴⁷ La majoria deixaren casa i mobles allà, i s'endugueren els doblers que haguessin aconseguit, segons la sort que havien tingut.

Es produí en tots els casos amb vaixell, però amb unes condicions de vida molt millorades. Ja es tractava de vaixells dedicats al turisme de creuer i no a traslladar emigrants. El luxe es trobava arreu. Els passatgers eren turistes. El preu del bitllet havia pujat (de 12.000 a 25.000 pessetes), però depenent molt de la categoria social on es volia viatjar.

5.6. Un altre pic a Mallorca

L'arribada a Mallorca era esperada pels familiars amb molta expectació en tots els casos. Les primeres impressions en tornar a Mallorca⁴⁸ foren més ben dit dues: que s'havia modernitzat molt i que tot era molt petit. Així, Antònia Mulet, dona d'Andreu Oliver, comenta: “Ens n'anàrem d'un betlemet i, acostumats a carrers amples i voreres tan amples com qualsevol carrer d'aquí, ens sentírem estrets.” Tots observaren el canvi que s'havia fet. Per a Andreu Oliver el més important era: “Ja s'hi podia comprar de tot.” D'altres, com Josep Rotger, ja intuïren el fenomen de la “balearització”: “A Mallorca l'han desgraciada: la mar ja no es veu des dels llocs on es veia. Ara la gent és massa materialista i viu estressadament.” Els negocis o la feina feta allà no es conservaren amb la tornada, llevat del cas de Miquel Torrens, que, com ja s'havia comentat, els negocis seus són mantinguts pels seus fills a Veneçuela. Uns decidiren retirar-se, cansats de fer feina. D'altres muntaren qualque “negociet”. Ara, tots viuen retirats i en família, i sobrepassen en tots els casos els 60 anys d'edat.

6. Conclusions

Amb l'anàlisi realitzada sobre el fet migratori en el període establert entre la fi de la Guerra Civil i les acaballes de la dècada de 1960, de manera sintetitzada es poden presentar les següents conclusions:

- La transformació demogràfica d'Inca, amb un augment del creixement natural i la immigració, té els seus antecedents a mitjan segle XIX, en un context d'intensificació productiva del camp i, sobretot, d'una indústria que, afavorida pels creixents ingressos d'origen comercial, esdevé principal motor econòmic de la ciutat.
- Amb el desenvolupament industrial del segle XX –en el qual té màxima importància el sector del calçat, la pell i el cuir–, els moviments migratoris esdevenen el principal factor de les dinàmiques demogràfiques, sobretot en els períodes de creixement, associats a saldos migratoris positius i a increments de la demanda laboral de les fàbriques.
- El període de depressió que segueix a la finalització de la Guerra Civil reobre el flux emigratori cap a Amèrica del Sud, tot romanent actiu fins a la dècada de 1960, ja en un context d'atracció immigratòria motivada per l'expansió econòmica del sector del calçat a Inca i del turístic a la resta de Mallorca. Així, a una Inca immersa en un context de metamorfosi socioeconòmica puixant i amb el saldo migratori ja en positiu durant la dècada dels 1950, l'experiència viscuda per cinc inquers emigrats a Amèrica del Sud es pot qualificar d'excel·lent. Per tant, no visqueren l'emigració dura de principi de segle XX, en què els mallorquins emigrats no tenien cap suport de cap familiar. Això sí, es trobaren amb la incertesa de treballar en unes economies en incipient decadència, enfront d'una Europa en pròsper creixement. La sortida, el viatge, la vida a Amèrica i el retorn han mostrat força heterogeneïtat d'experiències viscudes, malgrat que tots tinguessin una història en comú: la nostàlgia cap a Mallorca.

⁴⁶ Serra, Ripoll i Company, 1995.

⁴⁷ Ibídem. Uns 1.826, entre 1962 i 1965.

⁴⁸ La majoria dels entrevistats ja havien vingut qualque vegada a Mallorca abans de tornar-hi per establir-s'hi definitivament. Emperò, havien estat a fora els anys de l'inici del boom turístic.

Referències bibliogràfiques

- Ariès, Philippe: "Two Successive Motivations for the Declining Birth Rate in the West" *Population and Development Review*, Vol. 6, No. 4, pp. 645-650.
- Barceló Pons, Bartomeu: *Inca y su termino. Iniciación a la Geohistoria del municipio*. Imprenta Politécnica. 1958. Palma.
- Barceló Pons, Bartomeu: *Evolución reciente y estructura actual de la población en las Islas Baleares*. CSIC. 1969. Madrid.
- Bibiloni Amengual, Andreu i Pons Pons, Jerònia: "La fuerza de trabajo en la industria del calzado de Mallorca, 1900-1970". Comunicació presentada al VII Congreso de la Asociación de Historia Económica, Sesión Mujeres y hombres en los mercados de trabajo. La evolución histórica de los mecanismos de acceso y movilidad interna. 2001. Saragossa.
- Buades Crespi, Joan: "Una aproximació a l'emigració d'inquers a Amèrica en els segles XIX i XX". *II Jornades d'Estudis Locals*. 1994. Inca.
- Bujosa Homar, Francesc, Moll Blanes, Isabel i Sureda García, Bernat: "La avanzada transición demográfica en Mallorca: el caso de la mortalidad infantil". *Boletín de la Asociación de Demografía Histórica*, Vol. XVIII, No. II. 2000.
- Campillo Illán, Màxim: *Emigració i immigració a Inca (1900-1991). Les fonts utilitzades i el seu tractament*. Institut d'Estudis Balearics. 1995. Palma.
- Diversos autors: *Gran Enciclopèdia Catalana*. Enciclopèdia Catalana, s.a. 1986. Barcelona.
- Diversos autors: *Gran Enciclopèdia de Mallorca*. Volum IX. Promomallorca. 1990. Palma.
- Garí Salleras, Bartomeu: *La repressió a Mallorca durant la Guerra Civil espanyola (1936-1939): Memòria d'una coerció planificada*. Memòria de recerca dirigida pel Dr. Sebastià Serra Busquets. Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts. Universitat de les Illes Balears. 2009.
- Ginard Féron, David: "Les repressions de 1936 a les Illes Balears. Una anàlisi comparativa". Capítol a *La Guerra Civil als Països Catalans*. Publicacions de la Universitat de València, pp. 257-297. 2007. València.
- Lesthaeghe, Ron J.: "The second demographic transition in western countries: an interpretation" *Gender and family change in industrialized countries*, pp. 17-62. 1995.
- Mammarella, Giuseppe: *Historia Contemporánea de Europa desde 1945 hasta hoy*. Ariel. 1996. Barcelona.
- Manera Erbina, Carles i Petrus Bey, Joana M.: "El sector industrial en el creixement econòmic de Mallorca, 1780-1985" a *Del taller a la fàbrica. El procés d'industrialització a Mallorca*. Quaderns "Cultura Fi de Segle". Ajuntament de Palma. 1991. Palma.
- Manera Erbina, Carles i Molina de Dios, Ramon: "La «atmósfera industrial» del calzado en Mallorca, 1970-2002" Ponència presentada al IX Congreso Internacional de la Asociación Española de Historia Económica. 2008. Múrcia.
- Mascaró Pasarius, Josep: *Corpus de Toponimia de Mallorca*. Fascicles 22 i 23, pp. 685-717. Gráficas Miramar. 1963. Palma.
- Morote Pons, Ramon: *La Falange a Mallorca entre la República i el primer Franquisme: espectre sociopolític*. Tesi doctoral codirigida pel doctor Miquel Duran Pastor, juntament amb el doctor Sebastià Serra Busquets. Departament de Ciències Històriques i Teoria de les Arts. Universitat de les Illes Balears. 2000.
- Pieras Salom, Gabriel: *Breu història d'Inca*. Ajuntament d'Inca. Consell Insular de Mallorca. 1986. Inca.
- Quintana Peñuela, Alberto: *El sistema urbano de Mallorca*. Editorial Moll. 1979. Palma..
- Santana Morro, Manel i Marimon Riutort, Antoni: *Les emigracions forçades del franquisme. Refugiats i exiliats de les Illes Balears a causa de la Guerra Civil del 1936-1939 i de la Postguerra*. Col·l. "Els Camins de la Quimera". Conselleria de Presidència. Govern de les Illes Balears. 2003. Palma.
- Serra Busquets, Sebastià: *L'emigració de les Illes Balears a Amèrica*. Congrés Internacional d'Estudis Històrics "Les Illes Balears i Amèrica". Volum III. Palma.
- Serra Busquets, Sebastià, Ripoll Martínez, Antònia i Company Matas, Arnau: "Mallorca: de l'emigració a la immigració" *Estudis Balearics. Societat, ideologies i moviments socials*, No. 51, pp. 139-161. 1995. Palma.
- Van de Kaa, Dirk J.: "Europe's second demographic transition" *Population bulletin*, Vol. 42, No. 1, 1987.
- Vidal Bendito, Tomás: *La transició demogràfica a Catalunya i Balears*. Reial Acadèmia de Doctors. 1994. Barcelona.